

Եթէ Կարիգորն այն | ուստուրիչ՝ այսպէս պատուելի և մեծ կը ցուցընէր | Աշակունեաց անոնը, ով իրեն որդիքներէն պիտի համարձակի պղտի սեպել . . . | յակ մենք որ կրկին յարգող ենք | Կտուժոյ կարգաւորութեանց՝ թէ առանձինն մտածելով և թէ իր ազգերնուս վրայ ըրած տնտեսութիւնը քննելով, կրկին ալ պարտք մը կը սեպեմք հոս՝ թէ իրեն երախտագիտութեան համար, և թէ մեր կողմանէ ալ | Աշակունեաց քսանդարեան տարեգարձին նուելք մը ըննելու, քիչ մը տեղեկութիւն տալ նոյն ցեղին սկզբնաւորութեանը, մեր մէջ թագաւորելուն և վերջին վիճակին, անոնց՝ որ ակամայ զուրկ են մնացեր իրենց ազգին պատմութիւնն ալ գիտնալէն, բայց եռանդուն սրտով կը միաբանին թէ մեզի և թէ ամէն բարենպատակ ազգասիրաց հետ՝ երախտեաց և յիշատակաց պարտքն կատարելու ՚ տարեգարձի | ԵՐԿԱԶԱՋԱՐԵԿԻՆ ԿՐՃԱԿՈՒՆԵԱՑ :

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ՎՀԴԱՑԻՆ ՄԱՏԵՍՆԳՐՈՒԹԻՒՆ

| Ազգային Հայաստանութիւն :

Բ.

| ԵՐԵ յիշած Հայկական վիպասանութեանց պէս պէտք է որ ուրիշ շատ վիպասանութիւններ ալ երգուած ըլլան հին Հայաստանին մէջ. բայց ուր են հիմայ այնչափ երգերը. բնչ պատճառով բոլորն ալ կորան : — | Եկ պատճառը աս է որ զրով չէին զրուած շատը, կամ քիչ օրինակ կար, հապա երգով ազգէ ազգ կ'անցընէին . անոր համար երգը խափանուած ատենը՝ բոլոր խափանեցան : | յակ երկրորդ պատճառն է՝ աս երգերուն ալ, մնացած հեթանոսական զրուածներուն ալ խափանիլը | Ուսաւորչայ և Տրդատայ հրամաննաւ, ազգին ՚ի քրիստոնէութիւն գարձած ատենը. որ ըլլայ թէ նորէն հին կրօնքի և հին թոյլ սովորութեանց դառնան . զիտնալով որ կրօնքի՝ և սովորութեանց մէջ Հայք շատ կամապաշտ են, երգ ալ շատ կը սիրեն . իրաւ այս արգելքը մեր գրականութեան մեծ վիաս բերաւ, բայց առանց անոր յամառ և անկիրթ ժողովրդեան կանոն դնել

էր ըլլար . ինչպէս յայտնի կ'երեւնայ անկէ ալ որ երբ թուլնային հաւատքէ՝ մէկէն իրենց հին աւանդութիւնները կը փնտուիին . ինչպէս որ ըրին մեծին | Երսեսէ առաջ Տիրանայ ատեն . “ | Ե . . , գերեւալ մաշէին . . . ’ի հնութիւն . . , հեթանոսութեան սովորութեանց . . . և զիւրեանց երգս առասպելաց զլի ի . . , պասանութեանն սիրեցեալք ’ի փոյթ . . , կրթութեանցն և նմին հաւատաց ցեալք և ’ի նոյն հանապազորդեալք . . | Կանկ ալ յաջորդ գարուն մէջ երբոր Ա ասակ կը ջանար քրիստոնէութիւնը վերցընել Հայաստանէն՝ գարձեալ մնացած հին երգերը դուրս հանել սկսաւ . . . | Քաղցրացուցանէր ումանց զկարգը . . , երաժշտութեան և զիւրգս հեթանոսականս . . . | Ուերես այսպիսի հակառակատէր հոգւոյ ջանքը աւելի պատճառ եղաւ որ այն մնացորդներէն ալ գտածնին ջնջեն | Ա արդանանք և Ունողեանք : | Տսկ Հայաստան Պարսկաց վաճանգէն անցնելէն ետև, ալ կրօնքին մէջ հաստատուեցաւ, վախ չկար վիպասանութիւններէն . բայց եկունայէ որ ամքողջ գրած վիպասանութիւն մ'ալ չկար, վասն զի Պարսկաներն ալ ջանացին Հայաստանի մէջ գըտած գըերնին ջնջել . սակայն որովհետեւ տեղ կը լսուէին անսնց մէ երգեր, մանաւանդ Պաղթնեաց կողմը, ինչպէս լորենացիէն բերած վը-

1 Բուգ. Դ. Ժ.:

2 Եղիշ. Դ. :

կայութիւնիս կը ցուցընեն, կրնար իշխարքամանչաց մէկը ժողովել հնուցմէ մացածը և իրմէ վերջիններուն ալ աւանդել. այս բանս ըրած են թէ չէ չեմք գիտեր. բայց այս յայսնի է որ կամ առանձին հաւաքմունքով կամ պատմութեանց մէջ բերելով՝ վերը յիշած վիպասանութիւններէն ուժնք կամ մէկ մասը ինչուան Ա'ագիտրոսին ատեն կամ գոնէ Համամայ ատեն կային :

Ի՞նոնցմէ վերջը ինչ եղան. — քանի գնաց անանկ գրուածները աւելի ծած կուեցան. վասն զի առաջ ալ առասպել բաններու կարգ դրուած թողուած էին. Շիրակացւոյն պէս, Համամայ պէս, Ա'ամանյ Ա'ամանյ պէս մարդիկ պէտք էին որ ամէն խորշ և անկիւն փնտուեն, և հին յիշատակներ դուրս հանեն. գժբաղդաբար քանի գնաց՝ կարգալ զրելն միայն վարդապետներու, տէրտէրներու համար կարծուեցաւ. աւելի գժբաղդութեամբ՝ ասոնցմէ շատն ալ սաղմոս ու աւետարան, մաշտոց ու շարական միայն կը ձանձնային. իսկ աւելի ուսումնասէրներն սուրբ Հարց գործքերը կ'օրինակէին, քիչ անգամ պատմական բաներ. մէկալ կողմէն ալ Հոռմիններուն հետ վիճաբանութիւն ընելէն և զրելէն, և նաև մէկմէկու հետ կոռուելէն ատեն չէր աւելնար ազգային աւանդութիւններ և վիպասանութիւններ փնտուելու : Ա'երևս բաղդով մը ինչուան այսօրուան օրս ալ անանկ գրուածքներէ կտոր մը հին վանքի մը անկիւն, կամ գերեզմանի մը մէջ կեցեր է, բայց ով մնածեր է ետեւ ըլլալ ու գտնել զանոնք : . . .

Ա'է որ ինչուան հիմայ մտածուած չէ, հիմայ պէտք է մտածենք, որ ազգերնուս յառաջիմութիւնը կը տեսնեմք և կը փափագիմք հնարք գտնել ու ծաղկեցընել. ահա մեծ հնարքներէն մէկն ալ է ազգային վիպասանութիւն մը հանելու ու ազգին սիրտը կանգնելու և քաջալերելու ազնուական մտածմանց և գործոց. ամէն ազգի սկիզբն ալ, ինչպէս նախ յիշեցինք, ա-

սանկ երգերով քաղաքականութեան եկեր է. ով որ ազգային վիպասանութիւն մը ունի՝ անիկայ ազգային պարծանք մ'ալ ունի. ով որ չունի, կրնամք ըսել՝ թէ սրաի կողմանէ պակասութիւն մը ունի : Ուրեմն ինչ պէտք է ընել. — ասերկուքիս մէկը. կամ հին վիպասանութիւն մը գտնել, կամ նորէն ստեղծել. Պատնելու համար պէտք է Հայաստանի ամէն ծածուկ ծոցերը երդուընցընել, թէ վանք, թէ եկեղեցեաց պահարանք, թէ գերեզմանք և թէ աւերակը. երթալու է մանաւանդ լեռնոտ կողմեր, ուր որ անխառն է Հայոց բընակութիւնը ուրիշ ազգերէ. հին երգերը լերանց մէջ ծնան, անոնց արձագանքները գեռ պահած կ'ըլլան քանի մը ձայն. հարիւր տարի չկայ որ Կ'նդղիացիք Ակովտիոյ լեռներուն ձայններէն ժաղվեցին իրենց 1400 տարուան Ա արգերուն երգերը. Խորենացին և Ա'ագիստրոս հազար տարուան հայ երգերը կը լսէին. մենք թէ որ 2000 տարուան պիտի լսենք՝ չտարակուսինք, վասն զի երգերը լեռներուն ձայններուն պէս կը հիննան առանց ծերանալու. և ինչու զարմանանք, երբոր կը տեսնանք որ Ա ահագնի երգերուն ատենուան Հայոց սովորութեանը պէս, հիմայ ալ Հայեր կան Ա ուսաց և Վարսից Հայաստանին միջոցը և Վրդաստանի կողմանք, որոնք թէպէտ և խեղճ և աղքատ, այլ իրենց նահապետական քաղաքավարութիւնն ունին, խաղաղակեաց մանր իշխաններով, օրոնց իշխանութիւնը միայն գեղերու, դաշտերու և լեռներու վրայ է : Ա'է որ ամէն ջանք ընելով ալ բաւական բան մը չգտնանք, երկրորդ հընարքին դիմենք :

Այս հնարքը իրեք կերպ վիպասանութեամբք կ'ըլլայ. մէկ մը Հոմերոսի և Ա իրգիլի պէս մէկ ազգային երեելլ դիւցազն անձ մը և մէկ գիտուած մը վիպասանելով, զոր օրինակ Հայկ և Հայոց սկզբնաւորութիւնը Բելայ յաղթելով, կամ Ա բամ և Հայոց տէրութիւնը նորէն զօրացընելը, կամ Տիգրան և Ա'ա-

րաց ու Ռաբելացւոց վրայ յաղթութիւնը , կամ Ա ազարշակ և Ռըշակունեաց թագաւորութեան կանգնումը , կամ Ա Ռտաշխի և Բ Տիգրանայ աշխարհակալութիւնները , Տրդատայ Ասանեանց ձեռքէն զ՞այատան ազատելը . այսպէս ալ Շուտարդ , Ա արդան , Ա հան , Ա շոտ , Ա ևոն , և այն : Ի՞յց այս կերպը շատ վսեմական պիտի ըլլայ և արժանի դիւցազնական անուան , որ ամէն բանաստեղծութենէ ալ վեր է , մեր ժողովրդեան համար հիմայ շատ բարձր է , ռամկական լեզուով գրեն ալ յարմար չէ :

Նշրկրորդ կերպը աւելի պարզ կ'ըլլայ , որ է պատմական կարգով վիպասանութիւն՝ իրեւ վարդապետական քերդուած , որուն մէջ կարգաւ կը պատմուի Հայոց պատմութեան գլխաւոր մաս մը , կամ երեւելի թագաւորաց վարքը , ինչպէս ըրած է Ջիրտուսի Պարսից համար թագաւորաց զբքովը . վիպասանը ճարտարութեամբ ասոր մէջ ալ զարդեր և զանազան ատենի դիպուածներ կրնայ հիւսել : Այս կերպս աւելի օգտակար կ'երեայ մեզի : Ո՞երնախնեացմէ ալ ոմանք թէ սրբազան և թէ ազգային պատմութիւն աս կերպով զբեցին , թէպէտե քիչ բանաստեղծական ազատութիւններով . այսպէս է նախ Ա ագիստրոսի Անծ էն գործի Ա պատուածոյ սկսած հազար տուն ոտանաւոր վիպասանութիւնը սուրբ Գրոց պատմութեան , Ընորհալոյն վիպասանութիւնը Հայոց պատմութեւ և Քիսուս Արդի անուանեալ հոգեւոր եղերերգութիւնը , Ա ահրամ վարդապետին Աիւլիկեցւոց պատմութիւնը , Ա բաքել վարդապետին Ա զամբգիրքը , և մեր հայրապետաց պատմութիւնները և Քիվասափայ վարքը , Ա իմէն Ա պարանացւոյն վիպասանութիւնը Ա ամիկոննեից և Պահլաւունեաց ցեղերուն վրայ՝ Ընորհալոյն ոճովը : Այս ետքի հեղինակս կ'իսնացընէ որ իր վիպասանութիւնը առած է Ա ազարայ Փարպեցւոյն շինածէն նոյն բանին վրայ , և անոր շինածն ալ վիպասանութիւն կ'անուաննէ ,

բայց գուցէ արձակ գրուածք ըլլայ իր մէկալ ծանօթ պատմութեանը պէս :

Աշրորդ կերպն է կարծ ազգային երգեր շնուել երեւելի մարդկանց և դիպուածոց վրայ , շատ և տեսակ տեսակ , և երգի վրայ ալ առած : Հին Հայերը այս կերպս ալ շատ կը սիրէին , և թերեւս Խորենացւոյն յիշածներէն ոմանք այս ցեղէս են : Այսպէս ալ Տրդատայ վրայ կարծ ըսուածը :

“ Իբրև զերդն Տրդատ որ սիդալովն աւերեաց զթումբս գետոց , “ Եւ ցամաքեցոյն իսկ ՚ի սիդալիւրում զյորձանս ծովոց , ”

Այսպիսի երգերը որ հին Հայերը եղանակով և նուազարաններով կ'երգէին , մեր հիմակուան ռամկաց Խաղը ըսուածներուն կը նմանէին , որ իրենք Յուցք կամ Ա եր կ'անուաննէին . և թէ քաջութեան , թէ ողբական , թէ արհամարհելու դիպուած հանդիպեր , վըրան երգ մը յարմարցուցած կ'երգէին . ինչպէս ամէն ազգաց մէջ ալ կը գտուի ինչուան հիմայ . բայց մերոնց մէջ հին ատեն խիստ սովորական կ'երեւնայ . և Ա ազիստրոս իր ատենին համար ալ կ'ըսէ թէ հիմայ Հայոց մէջ աւելի կայքան ուրիշ մօտիկ ազգերու , որ ոտանաւորի վրայ ալ առած կ'երգէն “ Ա . “ ըուեստաւորեալ ՚ի գովս և ՚ի պարաւաւս . ” : Այնէպէտե այս երգերէն շատը ռամկական կերպով զրուցուած էր , և երթալով ալ աւելի ռամկացաւ . յետին զարերու քերականի մեկնիչ մը այս բանս յիշելով և բացատրելով թէ ինչ է հին հագներգութիւնը որ վերը Ա ազիստրոս յիշեց , բացատրելու ատեն իրեն ալ ռամկական բանաստեղծութիւնը բռնած՝ կարծես թէ ըսածին օրինակն ալ մէկտեղ կու տայ , որ զուարձութեան համար յիշենք . ” Օ որ և այժմ Ա ահուախանի մանչերն առնուն ՚ի ձեռա իւրեանց երկու փայտ , ” զոր չարփալայ ասեն , և բախելով ընդ միմեանս իբր

1 Ագաթանդեկոս :

2 Խահուն Խանէ :

„ Ծափս հարկանելով
„ Եւ կաքաւեն յոլով,
„ Եւ մանս առնեն պար գալով.
„ Եւ հօձնն ձեմելով,
„ Եւ տափս և հարկանեն ծընծայքով,
„ Եւ խազ խազան թատերով,
„ Զանդամն շարժեն ինձերով,
„ Աւաչս յօրինեն ձոխ երգով,, :

Դայս երրորդ կերպով բայց ծանր ոձով նոր ատենս ալ գրուածքներ կան, նաև երկրորդ կերպին մօտ կարծ վիպաւ սանութիւններ . բայց անոր երկայն և ծանր կերպովն ալ մեր օրերը առաջին անգամ վիպասանութիւններ ընծայեց || անեցի կամ || անանդեցի Տէր Հյով հաննէսն || Իրզայեան , || ո՞հի դար և Լուժիական կոչած վիպասանութեամբք . որոնց ետքինը կրնար առաջին կերպին կարգն ալ անցնիլ, թէ որ հեղինակը ինչպէս ինքն ալ կը խոստովանի՝ Լուժանգեղոսին պատմական ոձը բռնած և գրեթէ զնոյնը ոտանաւորի դարձուցած ըլլար , տեղ տեղ համառօտելով և տեղ տեղ բանաստեղծութեամբք զարգարելով . առաջինը որ հինքերգողաց մէջ առակ եղած ոսկեղին դարուն հայաստանին մէջ ըլլալը կը ցուցընէ հայկէն ինչուան Լճամ , նոյնպէս երկրորդ կերպի վիպասանութիւն է : Լունց վրայ՝ հոս այսչափս ըսենք՝ որ կրնային մեր առաջարկած փափագին խիստ յարմար գալ , թէ որ գրուածքին ոձը հիւսուածքին պէս պարզ ըլլար և անսովոր բառերը պակաս , որով արդէն մեր մէջ զրոց լեզուն չգիտցողներուն հետ քիչ գիտցողներն ալ անօգուտ կը մնան . և թէ որ երկայն վարդապետական և ապացուցական տուներուն տեղ աւելի վառիչ և զուարձացուցիչ և յանկարծական իմաստներ և թռիչներ ըլլային : || ակայն || անանդեցին արժանի պիտի ըլլայ միշտ գովութեան և պարծանաց թէ իր առաջնութեանը համար , թէ անանկ գեղեցիկ նիւթեր ընտրելուն , և թէ առաջնութեանը

հետ բաւական ուժով ու ոճով , շարադրութեամբ ու բանաստեղծութեամբ գրելուն համար :

Հ . Դ . Մ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԿՐ:

ՀԱՆՃԱՐԵԴ մարդիկ ամէն ատեն գովուեր և իրենց զարմացողները ունեցեր են աշխարհիս վրայ . բայց հանձարը անմահացընող և հաստատուն և անկապուտ փառք մը տուողը՝ անոր լաւ կերպով գործածութեան եղանակը եղած է , որով ոչ միայն մարդուս զարմանքը՝ այլ նաև անոնց իրաւացի գովեստն ու մեծարանքը ընդուներ են այնպիսի հանձարոյ տէր եղաղմարդիկը , աւելի անոր համար որ իրենց վախճանը լաւ ձանչնալով՝ հեռու եղեր են այն բազմապատիկ կրքերէն , որոնք ոչ երբեք գովելի եղեր են : Հանձարեղ մարդիկ իրաւ է որ շատ երեցեր են աշխարհիս վրայ , բայց այս երկու կատարելութիւնս մէկտեղ ունեցողք՝ սակաւորք . և այն քիչորներուն մէկը կրնանք սեպել արժանապէս նաև Ըլլէու գերմանացի մեծանուն քերթողը , որուն վարքը և իրեն գրուածոյն ալ մէկ ձայակը ու գեցինք ընծայել բանասիրաց :

Փրեգերիկոս Ըլլէու ծնաւ || իւրմէմպէրիկի իշխանութեան || արպախ քաղաքը յամի 1759 , նոյեմբեր ամսոյն 10th , աննշան ծնողաց զաւակ : Հայրը զինուորական վիրաբոյժ մըն էր , իսկ մայրը լնտիր ախորժակ և մասնաւոր բանաստեղծութեան սէր ունեցող ըլլալով՝ ջանացաւ որ իր որդւոյն սրտին մէջ այն ազատական արուեստին սէրը մոցընէ . ուստի տղայ հասակէն ձեռքը տուաւ քանի մը գերմանացի բանաստեղ-

քով . Հայաստանի Հնախօսութեան Ա հատորին մէջ , երես 282 կըսէ ինձիձեան . “ Յայսմ հա , ըիւրեմեան ժամանակի է Ռուի Դարձ , այնչափ հռչակեալ և գովեալ առ նախնի բանաստեղծու . որ և յաւուր միումնակ ի մերոց բանաստեղծից , նկարագրեացի երգովք՝ իբրև զբնիկ բնակչաց , մերոյ աջականին , :

1 Թմբուկ . թէք :

2 Հեղինակը որ ինձիձևանին կը հեակի այս կարծեացս և հնութեան նկարագրութեան մէջ , անոր գուշակութիւնն ալ կատարելու զած է գործ .